

[Komünistlere] göre: "Herkesten yeteneğine göre: Herkese gereksinimine göre." Başka bir deyişle, hiç kimse kendi gücüyle, yetileriyle ya da çalışkanlığıyla kazanç sağlamayacak; ama zayıfın, aptalın ve tembelin isteklerine hizmet edecektir.

Sir T. Erskine May, 1877¹

Yönetim, sahip olanların elinden sahip olmayanların eline; toplumun korunmasında maddi çıkarları olanların elinden, düzen, istikrar ve korumayla hiç ilgileri olmayanların eline geçiyor ... Bu yersel değişikliğin büyük yasasında, işçiler bizim modern toplumlarımıza, tıpkı barbarların eski toplumlarına görüldüğü gibi görünmektedir: Çözülmenin ve yıkımın failleri.

Paris Komünü sırasında Goncourt kardeşler²

Halka dayalı politikalar ve işçi hareketleri ortaya çıkmış olmalarına karşın, kapitalizm ve bujuva toplumu muzaffer olunca, burjuva toplumuna ve kapitalizme karşı seçenekler de geri çekilmek zorunda kaldılar. Oysa bu seçenekler, sözgelimi 1872-3'te hiç de daha az vaat edici görünmüyorlardı. Nitekim, görkemli bir zafer kazanmış olan burjuva toplumunun geleceğini birkaç yıl içinde bir kez daha belirsizlikler ve karanlıklar kaplar gibi oldu; onu devirecek ya da yerine geçecek hareketlerin bir kez daha ciddiye alınması gerekmişti. O yüzden, ondokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinde var oldukları biçimiyle radikal toplumsal ve siyasi değişiklik isteyen bu hareketleri ele almamız gerekmektedir. Gerçi, tarihinin kendisini en güçlü aracından neden mahrum etmesi gerektiğini açıklayacak sağlam bir neden bulunmasa da (çünkü, iddialı bir adama ya da gözlemciye görüş keskinliğini, yani daha sonra olanların bilgisini verecek olan odur), bu, tarihi, geçmiş görüşünün getirdiği bilgisel ayrıcalıkla yazmak anlamına gelmiyor. Zenginler ve güçlüler, kendi egemenliklerine korkmadan son verecek öz güvenden çoğu zaman yoksundur. Üstelik devrimin anısı da henüz çok tazeydi. 1868'de kırk yaşında olan biri, gençliğinin son demle-

rinde Avrupa'nın en büyük devrimini yaşamıştı. Elli yaşında biri 1830 devrimlerini çocukken, 1848 devrimlerini yetişkinen yaşamıştı. Son on beş yılda İtalyanlar, İspanyollar, Polonyalılar ve başkaları, ayaklanmalardan, devrimlerden ya da (Garibaldi'nin Güney İtalya'nın kurtuluşu hareketinde olduğu gibi) içinde güçlü başkaldırı öğeleri taşıyan olaylardan geçmişlerdi. O yüzden devrim umudunun ya da korkusunun hâlâ güçlü ve canlı olmasına şaşmamak gerekir.

Bugün, 1848'den sonraki yılların önemli bir sonuç yaratmadığını biliyoruz. Gerçekten de bu on yıllarda toplumsal devrim hakkında yazmak, İngiltere'deki yılanlar hakkında yazmaktan farksızdır: Vardılar, ama faunanın önemli bir parçasını oluşturmazlar. Umudun ve düş kırıklığının o büyük yılında o denli yakından –belki de o denli gerçek– hissedilen Avrupa devrimi yok oldu. Bildiğimiz gibi, Marx ve Engels hemen sonraki yıllarda devrimin canlanacağını ummuşlardı. 1857'de dünya ölçeğinde yaşanan ekonomik çöküntünün értesinde ve onun bir sonucu olarak genel bir patlama yaşanmasını ciddi ciddi bekliyorlardı. Bu olmadığında, somut olarak öngörülebilir bir gelecekte böyle bir beklentide bulunmaktan (hele hele 1848 tarzı bir şeyden) tamamen vazgeçtiler. Elbette Marx'ın (sözcüğün modern anlamıyla) bir tür evrimci [gradualist] bir sosyal demokrata dönüştüğünü, hatta sosyalizme geçişin barışçıl yollardan olmasını beklediğini varsaymak son derece hatalı olur. İşçilerin, seçimleri kazanmak suretiyle iktidarı barışçıl bir biçimde alabileceği ülkelerde bile (Marx burada Birleşik Devletler'i, İngiltere'yi ve biraz da Hollanda'yı anar), işçilerin iktidarı almalarının ve eski siyaset tarzını ve kurumları devirmelelerinin (ki bu Marx için gerekli bir süreçtir), büyük olasılıkla eski egemen sınıfların şiddetli direnişine yol açacağını düşünüyordu ve bu noktada kuşkusuz gerçekçiydi. Hükümetler ve egemen sınıflar, kendiegemenlikleri için tehlike oluşturmayan bir işçi hareketini kabule pekâlâ hazır olabilirlerdi; fakat, özellikle Paris Komünü'nün kanla bastırılmasından sonra böyle bir hareketi kabule hazır olduklarını ne olursa olsun varsaymak için hiçbir neden yoktu.

Buna karşın, Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde bırakın sosyalist devrimi herhangi bir devrim olasılığı bile artık pratik siyasi yaşamın gündeminde değildi ve gördüğümüz gibi Marx, Fransa için bile böyle bir durumu hesaba katmıyordu. Avrupa'nın kapitalist ülkelerinde yakın gelecek, kısa vadeli, devrimci olmayan siyasi taleplere sahip işçi sınıfının bağımsız kitle partilerinin kurulacağını gösteriyordu. Bizzat Marx, Alman Sosyal Demokratlarının programını (*Gotha* [1875]) Amerikalı bir gazeteciye yazdırırken, yalnızca sosyalist bir gelecek tasarımının dile getirildiği maddeyi (“işçilerin demok-

ratik denetimi altında ... sosyalist üretim kooperatiflerinin kurulması”) Lasallecılara salt taktik bir ödün olarak değerlendirip üzerinde durmamıştı. Marx’ın gözlemine göre sosyalizm, “bu hareketin sonucu olacaktır. Ama bu, bir zaman, eğitim ve yeni toplum biçimlerinin gelişmesi sorunudur.”³

Bu öngörülemez kadar uzak gelecek, ancak burjuva toplumunun merkezinde değil kenarlarında ortaya çıkacak gelişmeler sayesinde anlamlı bir biçimde yaklaştırılabilirdi. Marx, burjuva toplumunu yıkacak bu dolaylı yaklaşım stratejisini ciddi bir biçimde planlamaya 1860’ların sonlarından itibaren başladı (Bu stratejide üç hat bulunuyordu: Sömürgelerde devrim, Rusya ve Birleşik Devletler. Bunlardan ikisinin kehanet, birinise yanılğı olduğu ileride ortaya çıkacaktı). Bunlardan birincisini [sömürge devrimi] Marx’ın hesaplarının bir parçası haline getiren, İrlanda devrimci hareketinin yükselişi oldu (5. Bölüme bakınız). O zamanlar İngiltere proletarya devriminin geleceği açısından tayin ediciydi; çünkü sermayenin başkenti, dünya pazarının hakimi ve o sırada “bu devrimin maddi koşullarının belli bir olgunluk düzeyine eriştiği tek ülkeydi.”⁴ Bu yüzden Enternasyonal’in başlıca hedefi, İngiliz devrimini hızlandırmak olmalıydı. Bunu yapmanın tek yolu, İrlanda’nın bağımsızlığını kazanmasından geçiyordu. İrlanda devrimi (ya da daha genel olarak ifade edildiğinde bağlı halkların devrimi), kendi uğruna değil, metropol kapitalizminin Aşıl topuğu olarak belli başlı burjuva ülkelerde devrimin olası bir hızlandırıcısı olarak düşünölmekteydi.

Rusya’nın rolü bundan daha belirsizdi. Göreceğimiz gibi, 1860’lardan itibaren bir Rus devrimi, salt bir olasılık olmaktan çıkıp olabilirlik, hatta kesinlik kazandı. Fakat 1848’de bu tür bir olumsuzluk, yalnızca batıdaki devrimin yolu üzerindeki bir büyük engeli ortadan kaldıracığından memnuniyetle karşılanacakken, şimdi kendi başına anlamlı [bir görüngü] haline geldi. Marx ile Engels’in *Komünist Manifesto*’nun Rusça baskısına yazdıkları önsözde belirttikleri gibi, “bir Rus devrimi, Batı’da da (birbirlerini tamamlayacak biçimde) bir proletarya devrimine işaret verebilirdi.”⁵ Dahası, Rusya’da köy komüncülüğünden (olgun bir kapitalizm evresini atlayarak) doğrudan komünist evreye geçişi sağlayabilirdi. Marx’ın çok doğru bir biçimde önceden gördüğü gibi, devrimci Rusya her yerde devrimin geleceğini değiştirdi.

Birleşik Devletler’in rolüyse daha az merkeziydi. Asıl etkisi olumsuzdu: Kaydettiği muazzam gelişme sayesinde Batı Avrupa’nın, özellikle de İngiltere’nin endüstrideki tekeline kırmak ve tarım malları ihracatı sayesinde Avrupa’daki büyük, küçük toprak mülkiyeti üslerini darmadağın etmek. Bu, şüphesiz doğru bir değerlendirmeydi. Fakat, Birleşik Devletler’in dev-

rimin zaferine olumlu bir katkısı olabilir miydi? Tarımda patlak verecek bir bunalım (“bütün Yapı’nın temeli olan”) çiftçileri zayıflatacağından ve siyasi yaşamın giderek daha fazla spekülâtorlerin ve büyük işadamlarının eline geçmesi yurttaşlar arasında bir irkilme yaratacağından, Marx ve Engels’in 1870’lerde Birleşik Devletler’in siyasi sisteminde bir bunalım beklentisi içine girdikleri kesindi ve bu hiç de gerçek dışı bir beklenti değildi. Yine, Birleşik Devletler’de kitlesel bir proletarya hareketinin oluşma eğilimleri üzerinde de durdular. Marx, belli bir iyimserlik sergilemekle birlikte (Birleşik Devletler’de “halk, Avrupa’da olduğundan daha azimlidir ... Her şey daha büyük hızla olgunlaşmaktadır”), galiba bu eğilimlerden pek fazla bir şey çıkmasını beklemiyorlardı.⁶ Yine, Rusya ile Birleşik Devletler’i ilk *Komünist Manifesto*’da ihmal edilmiş iki büyük ülke olarak paranteze almakla yanılmaktaydılar: Bu ülkeler, gelecekte son derece farklı bir gelişme sergileyeceklerdi.

Marx’ın görüşleri, yazdıklarının ölümünden sonra kazandığı zaferin ağırlığını taşımaktadır. Marx’ın ileride yaratacağı etkinin belirtileri daha 1875’lerde çoktan görülmeye başlanmıştır: Güçlü bir Alman Sosyal Demokrat Partisi kurulmuştu ve görüşleri Rus *entelijensiyası* arasında yayılmaktaydı –181. sayfaya bakınız– (O bunu beklemiyordu, fakat geriye bakıldığında hiç de şaşırtıcı değildir). Ancak Marx’ın görüşleri o zamanlar ciddi bir siyasi güç oluşturmuyordu. 1860’ların sonlarında ve 1870’lerin başlarında ‘kızıl doktor’un, hiç kuşkusuz o zamana dek en zorlu siması ve yaşlı üyesi olduğu Enternasyonal’in faaliyetlerinden zaman zaman sorumlu tutulduğu olmuştu (6. Bölüme bakınız); fakat, gördüğümüz gibi Enternasyonal hiçbir anlamda Marksist bir hareket değildi, hatta çoğu kendi kuşağından Alman *göçmenlerin* oluşturduğu bir avuç Marx takipçisinden çok daha fazlasını içeren bir hareketti. Solcu gruplardan oluşma karışık bir yapıydı ve onları biraraya getiren asıl, belki de tek şey, ‘işçileri’ örgütlemeye çalışmalarıydı (Her zaman kalıcı olmasa da, bu konuda önemli başarılar kaydetmişlerdi). Düşünceleri, hem 1848’den (hatta 1830 ve 1848 arasında dönüşüme uğramış şekliyle 1789’dan) kalanları, hem reformcu emek hareketlerinin ilk ipuçlarını, hem de devrim hayalinin özgül bir alt biçimi olan anarşizmi temsil etmekteydi.

O dönemin bütün devrim kuramları, bir anlamda 1848’in deneyimiyle uzlaşma çabasıydı ve öyle de olmak zorundaydı. Bu, Bakunin kadar Marx için de, ileride ele alacağımız Rus popülistleri kadar Paris Komüncüleri için de geçerlidir. 1848 öncesindeki renklere birinin (ütöpik sosyalizm) sol yelpazeden silinmiş olması dışında, hepsinin, 1830–48 yıllarının mayasından olduklarını söylemek mümkündür. Büyük ütöpik akımlar, bu sıfatla

ortadan kaybolmuşlardı. Saint-Simonculuk solla bağlarını koparmış; Auguste Comte'un (1798-1857) 'Pozitivizmi'ne ve bir grup (esas olarak Fransız) kapitalist maceracının ortak yaşadıkları bir gençlik deneyimine dönüşmüştü. Robert Owen'in (1771-1858) takipçileri, zihinsel enerjilerini, tinselciliğe ve sekülerizme; pratik enerjileriniyse kooperatiflere vermişlerdi. Fourier, Cabet ve komünist topluluklardan esinlenen başkaları, bu özgürlük ve sınırsız fırsatlar ülkesinde unutulup gitmişlerdi. Horace Greeley'in (1811-72) "Batıya Git Genç Adam" şiarı, önceki Fourierci sloganlardan daha başarılı oldu. Ütopik sosyalizm, varlığını 1848'den sonra sürdüremedi.

Öte yandan, Büyük Fransız Devrimi düşünsel bir döl verdi. Bu döl, zaman zaman ulusal kurtuluşu kimi zaman da toplumsal sorunlara duydukları ilgiyi öne çıkartan radikal demokrat cumhuriyetçilerden, Fransa'da devrim olduğu her seferinde kısa sürelerle de olsa hapishaneden kurtulan L.A. Blanqui'nin damgasını taşıyan Jakoben komünistlere dek uzanmaktaydı. Bu geleneksel sol, öğrendiklerinden hiçbirini unutmamıştı. Bu solun Paris Komünü içindeki bazı aşırı unsurlarının aklına, Büyük [Fransız] Devrimin olaylarını mümkün olduğunda eksiksiz bir biçimde yeniden yaşamaktan daha iyisi gelmedi. Kararlı ve bir suikast örgütü gibi örgütlenmiş Blanquicilik, Fransa'da varlığını sürdürdü ve Komün'de hayatı bir rol oynadı; ama bu onun son sözü oldu. O tarihten sonra bir daha asla bağımsız bir rol oynayamadı; yeni Fransız sosyalist hareketinin çatışan eğilimleri arasında yeri olmayacaktı.

Demokratik radikallik, her yerde varolan 'küçük insanlar'ın (esnafın, öğretmenlerin, köylülerin) özlemlerine tercüman olan bir program sunduğu, işçilerin özlemlerinin temel bir parçasını oluşturduğu ve onların oyunu isterken liberal politikacıların da başvurduğu uygun bir seslenme biçimi olduğu için, daha dirençliydi. Özgürlük, eşitlik, kardeşlik, sarıh sloganlar olmayabilir; fakat zenginlerle ve güçlülerle karşı karşıya gelen yoksul ve sade insanlar, bunların ne anlama geldiğini bilirler. Hatta demokratik radikalliğin resmi programı, Birleşik Devletler'de olduğu gibi* koşulsuz genel ve eşit oya dayalı bir cumhuriyette hayata geçirildiğinde bile, demokratik duyguyu canlı tutan şey, zenginlere ve çürümeye karşı gerçek iktidarı 'halk'ın kullanması gereği idi. Fakat, kuşkusuz demokratik radikalik [Birleşik Devletler dışında] başka hiçbir yerde, hatta yerel yönetimin mütevazı alanında bile bir gerçeklik değildi.

* Erkeklerle oy hakkı. Victoria Woodhull'un 1872'de fiilen Başkanı temsil ettiği Birleşik Devletler'de militanlar ciddi kampanyalar yürütmeye başlamışlarsa da, o zamana dek hiçbir ülke kadınları yurttaş olarak görmüyordu.

Ançak bu dönemde radikal demokrasi, kendi başına devrimci bir slogan olmaktan çıkarak bir amaç için (otomatik olmasa da) araç haline geldi. Devrimci cumhuriyet, 'toplumsal cumhuriyet'; devrimci demokrasi, (Marksist partilerin hızla benimsedikleri bir adla) 'sosyal demokrasi'ydi. Bu, (İtalya'daki Mazzini yanlılarında olduğu gibi) özellikle milliyetçi devrimciler arasında bu denli açık değildi, çünkü (demokratik cumhuriyetçilik temelinde) bağımsızlığın ve birliğin kazanılması, onların inancına göre diğer bütün sorunları bir biçimde çözecekti. Gerçek milliyetçilik, otomatik olarak hem demokratik hem de toplumsaldı; eğer öyle olmasaydı, gerçek olmazdı. Fakat Mazziniciler bile toplumsal kurtuluşu reddetmediler; Garibaldi (bundan ne kastetmiş olursa olsun) kendini bir sosyalist olarak tanıttı. Birleşme ya da cumhuriyetçilik suya düştükten sonra, yeni sosyalist hareketin kadroları eski radikal cumhuriyetçiler arasından çıkacaktı.

1840'ların devrimci mayalanmasına kadar geri götürmek mümkün olmakla birlikte, anarşizmin, 1848'den sonraki dönemin, daha kesin olarak 1860'ların ürünü olduğu çok açıktır. İki siyasi kurucusu; siyasi ajitasyonda pratik olarak yer almayan kendi kendini eğitmiş bir ressam ve üretken bir yazar olan Fransız P.-J. Proudhon ile, her fırsatta kendini ortaya atan gezici bir Rus aristokratı Michael Bakunin'di.* Marx, daha başından itibaren her ikisinden de hoşlanmadı; onlar Marx'a hayranlık duymalarına rağmen, Marx onlara düşmanlıkla karşılık verdi. Proudhon'un sistemli olmaktan uzak, önyargılı ve liberal olmayan kuramında (Proudhon, hem anti-feminist hem de anti-semitikti) kendi başına ilgi çekici bir şey yer almamakla birlikte, anarşist düşüncenin iki izleğine katkıda bulundu: İnsanları insanlıklarından çıkartan fabrikalar yerine, karşılıklı olarak birbirlerini destekleyen küçük bir üreticiler grubuna inanç ile, her yönetimden, sırf yönetim diye nefret etmek. Bu düşünceler, bağımsız küçük zanaatkârlara, proleterleşmeye direnen vasıflı ama görece özerk işçilere, köyde ya da kasabada geçen çocukluklarını büyümekte olan kentlerde bir türlü unutamamış kişilere, endüstrileşmenin kenarında kalmış bölgelere çok çekici geldi. Anarşizm, en güçlü etkisini bu tür insanlar ve bölgeler üzerinde yarattı: Birinci Enternasyonal'in kendini en fazla adamış anarşistleri, 'Jura Federasyonu'nun İsveçli köylü saat yapımcıları arasından çıktılar.

Bakunin ise gerçek devrime sönmeyen bir tutku; suçluların ve toplumdandan itilmiş olanların devrimci potansiyellerine ihtiyatsız bir coşku, gerçek bir köylü duygusu ve güçlü sezgiler dışında, bir düşünür olarak Proudhon'a

* Anarşizmin düşünsel bir soy ağacını çıkarmak mümkündür, ancak bunun anarşist hareketin güncel gelişmesi üzerinde hemen hiçbir etkisi yoktur.

pek az şey ekledi. Bir düşünürden çok, bir peygamber, bir ajitatör ve –anarşistlerin, devlet tiranının habercisi gibi gördükleri disiplinli örgütlenmelere duydukları güvensizliğe rağmen– zorlu bir tertipçiydi. Bu anlamıyla anarşist hareketi İtalya'ya, İsviçre'ye ve (tilmizleri aracılığıyla) İspanya'ya yaydı ve 1870–2'de Enternasyonal'i karıştıracak olan şeyi örgütledi. Bu anlamda bir anarşist hareket yarattı (Oysa, bir yapı olarak [Fransız] Proudhoncuları, az gelişmiş bir sendikacılık, karşılıklı yardım ve işbirliği biçiminden başka bir şey sunmadılar; kendi başlarına alındığında siyasi olarak çok az devrimciydiler). Anarşizm, ele aldığımız dönemin sonunda büyük bir güç oluşturmuyordu. Fakat Fransa'da ve Fransız İsviçresi'nde belli bir temel, İtalya'da tohum halinde bir etki yarattı ve hepsinden öte, gerek Katalonyalı işçilerin ve zanaatkârların gerekse Endülüslü kır emekçilerinin bu yeni 'müjde'yi memnuniyetle karşıladığı İspanya'da göz kamaştırıcı bir ilerleme kaydetti. Anarşizm burada, sadece devletin üst yapısına ve zenginlere yol vermekle, köylerin ve atölyelerin kendilerini gayet güzel idare edebileceklerine ve özerk kentlerden oluşma bir ülke idealinin kolaylıkla gerçekleşebilir bir şey olduğuna yerli bir inançtan doğdu. Aslında, 1873–4 İspanya Cumhuriyeti döneminde 'kantoncu' hareket bunu gerçekleştirmeye çalıştı; hareketin başlıca önderi olan F.Pi y Margall (1824–1901), ileride Bakunin, Proudhon ve Herbert Spencer ile birlikte anarşist panteonda yerini alacaktı.

Bu anlamda anarşizm, hem endüstri öncesi geçmişin bugüne karşı bir başkaldırısı, hem de bugünün çocuğuydu. Gerek düşünce gerekse hareket olarak sezgisel ve kendiliğinden yapısı, anti-semitizm ya da genel olarak yabancı düşmanlığı gibi çok sayıda geleneksel unsuru bağrında taşımaya –hatta öne çıkmasına– neden olmuşsa da, anarşizm geleneği reddetmiştir. Proudhon'da ve Bakunin'de her iki öge de vardı. Aynı zamanda anarşizm, dinden ve kiliseden ölesiye nefret etmekte ve bilimle teknoloji, akıl, belki de hepsinden öte 'aydınlanma' ve eğitim dahil ilerlemeyi selamlamaktaydı. Ayrıca her tür otoriteyi reddettiğinden, yine otoriteyi reddeden *laissez-faireci* burjuvazinin ultra–bireyciliğiyle garip bir yakınsama içinde bulmuştur kendini. *Devlete karşı İnsan*'ın yazarı Spencer, ideolojik bakımdan en az Bakunin kadar anarşistti. Anarşizmin temsil etmediği tek şey gelecekti; onun hakkında, devrim sonrasına kadar böyle bir şeyin olamayacağı dışında tek bir söz etmemiştir.

Anarşizm (İspanya dışında) büyük bir siyasi öneme sahip değildir ve bizi esas olarak çağın görüntüleri çarpıtıcı bir aynası olarak ilgilendirmektedir. Çağın en ilgi çekici devrimci hareketi, çok daha farklıydı: Rus popülizmi. Rus popülizmi, ne o zaman ne de ondan sonra asla bir kitle

hareketi haline gelmedi ve en çarpıcı terör eylemleri (en büyüğü Çar II. Alexander'a düzenlenen suikasttı [1881]), ele aldığımız dönemin sonlarında patlak verdi. Fakat Rus popülizmi, gerek yirminci yüzyılın geri ülkelerindeki önemli bir hareket türünün, gerekse Rus bolşevizminin atasıdır. 1830'ların ve 1840'ların devrimciliğiyle 1917'nin devrimciliği arasında doğrudan –hatta Paris Komünü'nden bile daha doğrudan– bir bağ oluşturmaktadır. Üstelik, bütün ciddi düşünsel yaşamın siyasetten ibaret olduğu bir ülkede neredeyse bütün aydınları birleştiren bir hareket olduğundan, dönemin dahi Rus yazarları (Turgenyev [1789–1871] ve Dostoyevski [1821–81]) aracılığıyla dünya edebiyatı sahnesinde hemen yerini aldı. Hatta batılı çağdaşları çok geçmeden 'Nihilistler'i duymuş ve onları Bakuninci anarşizmle karıştırmışlardır. Bu anlaşılır bir şeydi; zira Bakunin, diğer bütün devrimci hareketlere olduğu gibi Rus devrimci hareketine de bulaşmış ve kendisi bir süre gerçekten Dostoyevskivari bir sima olan (Rusya'da, yaşam ve edebiyat birbirine son derece yakındı) terör ve şiddete neredeyse patolojik bir inanç besleyen anarşizm taraftarı Sergei Gennadevich Naçayev'le karıştırılmıştır. Ama Rus popülizmi hiçbir biçimde anarşist değildi.

En ılımlı liberallerden solculara kadar Avrupa'da kimsenin Rusya'da bir devrim olması 'gereği'nden ciddi bir kuşkusu bulunmuyordu. Rusya'nın (I. Nicholas'ın [1825–1855] düpedüz otokrasisi altında bulunan) siyasi rejiminin anakronik olduğu aşikârdı ve uzun ömürlü olması beklenemezdi. Rejim, Rusya'da güçlü bir orta sınıfa benzer bir şeyin bulunmayışı kadar, soyluların egemenliğini Tanrı iradesi olduğu için, Çarı da Kutsal Rusya'yı temsil ettiği için (ve aynı zamanda 1840'lardan itibaren varlığı ve önemi, Rus olsun yabancı olsun bütün gözlemcilerin ilgi konusu olmuş güçlü köy toplulukları aracılığıyla kendi meselelerini barış içinde çözme konusunda büyük ölçüde serbest bırakıldıkları için) kabul eden geri ve köle bir köylülüğün geleneksel sadakati ya da edilgenliği yüzünden varlığını sürdürmekteydi. Memnun değildiler. Yoksul olmaları ve beylerin zorlamaları bir yana konursa, Rus soylularının malikâneler üzerindeki haklarını hiçbir zaman kabul etmediler: Köylüler beye aitti, ama toprak onu işleyen kendileri olduğundan köylülere aitti. Sadece atıl ya da basiretsizdiler. Eğer bu edilgenliği üzerlerinden atıp ayağa kalkacak olurlarsa, çarın ve Rus egemen sınıflarının hali haraptı. İdeolojik ve siyasi sol onların bu rahatsızlıklarını harekete geçirecek olursa, sonuç, onyedinci ve onsekizinci yüzyılın büyük başkaldırılarının –Rusya'nın yöneticilerini bizar etmiş olan 'Pugaçov Ayaklanması'– bir tekrarı değil, pekâlâ bir toplumsal devrim olabilirdi.

Rusya'da devrim, Kırım Savaşı'ndan sonra yalnızca istenir bir şey olmaktan çıkarak mümkün hale geldi. 1860'ların büyük yeniliği buydu. Reaksiyoner ve etkisiz olsa da, o zamana dek içeride istikrarlı, dışarıda güçlü görünmüş (hem 1848'deki kıta devrimine bağışık kalmış, hem de 1849'da ordularını kıta devrimine karşı harekete geçirebilmiş) bir rejimin, bu kez içeride istikrarsız, dışarıda sanıldığından çok daha zayıf olduğu ortaya çıkıyordu. Asıl zayıflığı, siyasi ve ekonomikti; II. Alexander'ın (1855-81) reformları, bu zayıflığın çaresi olmaktan ziyade belirtileri gibi görülebilirdi. Gerçekten de, ileride göreceğimiz gibi (10. Bölüme bakınız) serflerin özgürleştirilmesi (1861), devrimci bir köylülük için gerekli koşulları yarattı; bu arada çarın idari, hukuki ve diğer reformları (1864-70), otokrasinin zaaflarını gidermeyi ya da daha doğrusu yitirmekte olan geleneksel rızayı telafi etmeyi başaramadı. Rusya'da devrim, artık ütopyik bir olasılık olmaktan çıkmaktaydı.

Burjuvazinin ve (bu evrede) yeni endüstri proletaryasının güçsüzlüğü ortadayken, siyasi ajitasyonu 'taşıyabilecek' ufak ama etkili tek bir toplumsal tabaka vardı ve bu tabaka, 1860'larda hem siyasi radikallikle birlikte bir öz bilinç, hem de bir isim kazandı: *Entelijensiya*. Sayılarının çok az olması, yüksek eğitim görmüş kimselerden oluşan bu grubun kendini tutunumlu bir güç olarak hissetmesine büyük olasılıkla katkıda bulundu: 1897'de bile 'eğitilmişler'in sayısı yüz bini geçmiyordu ve bütün Rusya'da eğitilmiş kadın sayısı altı binden biraz fazlaydı.⁷ Hızla yükselmesine karşın, bu sayılar hâlâ çok azdı. 1840'ta Moskova'da öğretmen, doktor, avukat ve sanatçı sayısı 1200'den azdı, ama 1882'ye gelindiğinde 5000 öğretmen, 2000 doktor, 500 avukat ve 1500 'sanatçı' barındırıyordu. Fakat önemli olan şuydu: Ondokuzuncu yüzyılda Almanya dışında hiçbir yerde (belki bir toplumsal terfi sertifikası dışında) akademik bir nitelik gerektirmeyen işadamları sınıfına da, aydınların tek büyük işvereni durumundaki bürokrasiye de girmediler. 1848-50'de St. Petersburg'dan mezun olan 333 kişiden sadece doksan altısı devlet hizmetinde çalışmaktaydı.

Rus *entelijensiyasını* iki şey öteki aydın tabakalarından ayırdetmekteydi: Özel bir toplumsal grup olarak tanınmaları ve ulusal olmaktan çok toplumsal yönelimli siyasi radikallikleri. Birincisi onları, çoktandır hakim orta sınıflar ve hakim liberal ya da demokratik ideoloji içersinde erimiş olan batılı aydınlardan farklı kılmaktaydı. İzinli ya da en azından hoşgörülen bir alt-kültür oluşturan yazın ve sanat *bohemi* dışında (15. Bölüme bakınız) anlamlı bir muhalif grup bulunmuyordu ve *bohem* muhalefet, ancak marjinal olarak siyasiydi. Hatta 1848'e kadar ve 1848 boyunca son derece devrimci olan üniversiteler bile, siyasi açıdan uyuşmacı

[conformist] hale geldiler. Gerçekten de, burjuvazinin zafer çağında aydınların neden başka türlü olmaları gereksin? İkinci özellikse, onları, siyasi enerjilerini neredeyse sadece milliyetçiliğe (yani kendilerinin de bir parçasını oluşturabilecekleri liberal bir burjuva toplumu kurma mücadelesine) vermiş yeni ortaya çıkan Avrupalı halkların aydınlarından ayırmaktaydı. Rus entelijensiyası birinci yolu izleyemezdi, çünkü Rusya'nın burjuva bir toplum olmadığı ortadaydı; çarın sistemi, ılımlı liberalliği bile bir siyasi devrim sloganı haline getirmekteydi. 1860'larda Çar II. Alexander'ın reformları –serflerin kurtuluşu, hukuk ve eğitim alanındaki değişikliklerle gentrye (1864'ün zemstvos'u) ve kentlere belli ölçülerde yerel yönetim tanınması– ikircilikliydi ve reformcuların potansiyel coşkularını sürekli ayakta tutmakla sınırlıydı; bu reform evresi her bakımdan kısa ömürlü olmuştur. Yine, Rusya zaten bağımsız bir ulus olduğundan ya da ulusal gururdan yoksun olduğundan değil, Rus milliyetçiliğinin sloganları –Kutsal Rusya, pan-Slavcilik vs.– zaten Çar, kilise ve reaksiyonerler tarafından kullanıldıklarından, entelijensiya ikinci yolu da izleyemezdi. Savaş ve Barış'taki karakterler arasında bazı bakımlardan en Rus'u olan Tolstoy'un (1828–1910) Pierre Bezuhov'u, kozmopolitan düşünceler geliştirmek, hatta mevcut durumuyla Rusya'dan hoşnutsuz olduğundan istilacı Napoleon'u bile savunmak durumundaydı; onun manevi kuzenleri ve torunları da (1850'lerin entelijensiyası) aynı şeyi yapmaya mecburdu.

Onlar –Avrupa'nın bu *par excellence* geri ülkesinin yerlileri olarak, olmaları gerektiği gibi– modernleşme, yani 'batılılaşma' yanlısıydılar. Ancak, batı liberalizmi ve kapitalizmi o dönemde Rusya için izlenebilecek, yaşama şansı olan bir model oluşturmadığından ve Rusya'nın (o da yalnızca potansiyel olarak) devrimci kitlesi köylülük olduğundan, sadece 'batılılaşmacı' da olamazlardı. Sonuç, bu çelişkiyi kısa bir süre gergin bir denge içinde biraraya getiren 'popülizm' oldu. Bu yüzden 'popülizm', yirminci yüzyıl ortalarında Üçüncü Dünya'nın devrimci hareketleriyle ilgili pek çok şeyi aydınlatmaktadır. Ele aldığımız dönemden sonra Rusya'da kapitalizmin kaydettiği hızlı ilerleme sayesinde (ki örgütlü bir endüstri proletaryasının hızla büyümesi anlamına geliyordu), bu popülist çağın belirsizliklerinin üstesinden gelinecek gibi görünüyordu; popülizmin –kabaca 1868'den 1881'e kadar süren– kahramanlık evresinin sona ermesi, kuramsal yeniden değerlendirmelere bir kez daha cesaret verdi. Popülizmin yıkıntılarından doğan Marksistler, en azından kuramsal bakımdan saf batılılaşmacıydılar. Onlara göre Rusya, toplumsal ve siyasal değişimin aynı güçlerini (demokratik bir cumhuriyet kuracak bir burjuvaziyle, onun mezarını kazacak olan bir proletaryayı) yaratarak batıyla aynı yolu izleye-

bilirdi. Ama Marksistler bile çok geçmeden –1905 devriminde– böyle bir olasılığın gerçek dışı olduğunu anladılar. Rus burjuvazisi tarihsel rolünü yerine getiremeyecek kadar zayıftı; köylülüğün karşı konulmaz gücünü arkasına almış proletaryaysa, ‘profesyonel devrimciler’in önderliğinde hem çarcılığı hem de gelişmemiş ve yok olmaya mahkûm Rus kapitalizmini alt edebilirdi.

Popülistler, modernleşmeciydi. Düşlerindeki Rusya–ilerlemenin, bilimin, eğitimin ve devrimcileşmiş üretimin Rusyası– yeni, ama kapitalist değil sosyalist bir Rusya idi. Ne var ki, Rus halk kurumlarının en eski ve geleneksel olanına, *obshchinaya*, yani köy komününe dayanmaktaydı; o yüzden köy komünü, sosyalist toplumun doğrudan babası ve modeli haline geldi. 1870’lerin popülist aydınları, zaman zaman kuramlarını sahiplendikleri Marx’a bunun mümkün olup olmadığını soruyorlardı; Marx ise, çekici olmakla birlikte kendi kuramları açısından hiç akla yatkın olmayan bu önermeyle adeta cebelleşiyordu ve ikircilikli de olsa bunun olabileceği sonucuna varıyordu. Öte yandan Rusya, bu tür geleneklerden yoksun olduğu için –liberalizmi ve demokratik kuramları dahil– Batı Avrupa’nın geleneklerini reddetmek zorundaydı. 1789–1848 döneminin batı devrimciliğiyle en doğrudan görünür bağlara sahip popülizm, bu yönüyle bir anlamda farklı ve yeniydi.

Çarı terör ve ayaklanmayla devirmek üzere gizli cemiyetlerde toplanan insanlar, Jakobenlerin mirasçılarından ya da onların soyundan gelen profesyonel devrimcilerden ibaret değildi. Yaşamlarını tümüyle ‘halk’a ve devrime adanmış, halkın arasına sızarak iradesine tercüman olmak amacıyla mevcut toplumla bütün bağlarını koparacaklardı. Batıda hemen hiçbir benzeri bulunmayan bu adanmada, romantik olmayan bir yoğunluk, toptanlık ve özgecilik vardı. Buonarrotti’den çok Lenin’e yakındılar. Sonraki pek çok devrimci harekette olduğu gibi, ilk kadrolarını öğrenciler, özellikle üniversiteye yeni girmiş yeni ve yoksul öğrenciler arasından buldular; artık soyluların çocuklarıyla sınırlı değillerdi.

Gerçekten de, bu yeni devrimci hareketin eylemcileri, soyluların çocuklarından ziyade ‘yeni’ insanlardı. 1873 ile 1877 arasında tutuklanmış ya da sürgüne gönderilmiş 924 kişiden yalnızca 279’u soylu ailelerden geliyordu; 117’si soylu olmayan memur, 33’ü tüccar ailelerdendi; 68’i Yahudiydi; 92’si, en iyi, kentli küçük burjuva ya da sade kentli (*meshchane*) olarak tarif edilebilecek ailelerin çocuklarıydı; 138’i ismen köylüydü (muhtemelen aynı kent dokusundan) ve yaklaşık 197’si rahip çocuklarıydı. Aralarında kızlar göze batacak sayıdaydı. Aynı yıllarda tutuklanan 1600 civarındaki propagandacının %15 kadarı kadındı.⁸ Hareket

başlangıçta (Bakunin'in ve Naçayev'in etkisi altında) anarşizan bir küçük grup terörizmiyle, 'halk' arasında siyasi kitle eğitimi yanlıları arasında gitti geldi. Ama sonunda hakim olan, kuramsal olarak ne olursa olsun pratikte (bolşeviklerin habercisi) seçkinci, Jakoben-Blanqui'ye yakın, son derece disiplinli ve merkezi gizli bir komplo örgütlenmesi oldu.

Popülizm, ne kazandırdıkları açısından (ki pek fazla bir şey olduğu söylenemez), ne de harekete geçirdiği insan sayısı açısından (birkaç bini ancak buluyordu) önemlidir. Önemi, elli yıl içinde çarı devirecek ve sosyalizmi kurmaya kendini adanmış dünya tarihindeki ilk rejimi kuracak olan Rus devrimci ajitasyon tarihinin başlangıcına damgasını vurmuş olmasındadır. Onlar, 1848 ile 1870 arasında çarlık Rusyası'nı reaksiyoner dünyanın sarsılmaz bir payandası olmaktan devrimle alaşağı edilecek kilden bir deve hızla dönüştürecek olan bunalımın işaretleriydi. Ama bu kadar değil. Deyim yerindeyse ondokuzuncu yüzyılın bütün büyük devrimci düşüncelerinin sınımadan geçirildiği, yirminci yüzyıldakilerle bir araya getirilip geliştirildiği bir kimya laboratuvarı oldular. Bu durumun, bir ölçüde, popülizmin şansına –tamamen gizemli nedenlerden dolayı– dünya tarihindeki en parlak ve şaşırtıcı kültürel ve düşünsel yaratıcılık patlamalarından birine rast gelmesinden kaynaklandığına kuşku yoktur. Modernliğe ulaşmaya çalışan geri ülkeler, pratikte de böyle olmaları gerekmemekle birlikte, düşünceleri bakımından normalde özgün değil türevseldi. Çoğu zaman kültürel borçlanmalarının ayırında da değillerdi: Brezilyalı ve Meksikalı aydınlar, Auguste Comte'u eleştirmeden aldılar⁹, İspanyol aydınlar da, tam da aynı dönemde, kilise karşıtı aydınlanmanın koç başı yaptıkları ondokuzuncu yüzyıl başlarının silik ve ikinci sınıf Alman filozofu Karl Krause'ye aynı biçimde davrandılar. Rus soluysa, yalnızca zamanın en iyi ve ileri düşüncesiyle temas kurmakla ve onu içselleştirmekle yetinmemiş –Kazan'daki öğrenciler, daha *Kapital* Rusçaya çevrilmeden önce Marx okuyorlardı–, gelişmiş ülkelerin toplumsal düşüncesini hemen dönüştürmüş ve bu konuda müstesna bir yetenek göstermişlerdi. Rus solunun bazı büyük isimleri bugün de ulusal ünlerini sürdürmektedir: N. Çernişevski (1828–89), V. Belinsky (1811–48), N. Dobrolyubov (1836–61), hatta muhteşem Aleksander Herzen (1812–70). Bazılarıysa, –yaklaşık on ya da yirmi yıl sonra da olsa– yalnızca batı ülkelerinin sosyolojisini, antropolojisini ve tarizyazımını dönüştürdüler; örneğin İngiltere'de P.Vinogradov (1854–1925), Fransa'da V.Lutchisky (1877–1949) ve N.Kareiev (1850–1936). Marx, Rus okurlarının zihinsel yeteneklerini hemen takdir etti (Bunun nedeni, ilk okurlarının Ruslar olması değildi yalnızca).

Buraya kadar toplumsal devrimcileri ele aldık. Peki ya devrimler? Dönemimizin en büyük devrimi, son kertede çoğu gözlemci tarafından bilinmediği gibi, bu devrimin batının devrimci ideolojileriyle de en ufak bir ilgisi yoktu: Taiping devrimi (7. Bölüme bakınız). Çoğu devriminse (Latin Amerika'dakiler gibi), ülkenin çehresinde dikkate değer hiçbir değişiklik yaratamamış bölgesel ayrılmalar ya da muhtıralardan (askeri darbeler) oluştuğu görülmekteydi (Hatta bazılarında toplumsal öge genel olarak göz ardı edilmişti). Avrupa'dakiler, ılımlı liberalizm tarafından yutulan 1863'teki Polonya ayaklanmasında, Sicilya'nın ve Güney İtalya'nın 1860'ta Garibaldi tarafından devrimci yoldan fethinde olduğu gibi, ya başarısızdı ya da 1854 ve 1868-74 İspanyol devrimlerinde olduğu gibi, tamamen ulusal bir anlama ve öneme sahipti. Bu İspanyol devrimlerinden ilki, 1850 başlarındaki Kolombiya devrimi gibi, 1848 başkaldırılarının gün batımında boy verdi. İberik dünyası, Avrupa'nın geri kalanıyla adet olduğu üzere zaman olarak bir türlü denk gelemiyordu. İkincisi, dönemin evhamlı gözlemcilerine, siyasi kargaşanın ve Enternasyonal'in ortasında, yeni bir Avrupa devrimleri çevriminin habercisi gibi göründü. Ama yeni bir 1848 olmadı. Sadece 1871'in Paris Komünü vardı.

Ele aldığımız dönemin devrim tarihinin büyük bölümünde olduğu gibi, Paris Komünü de başardıklarından ziyade habercisi olduğu şey bakımından önem taşımaktaydı; bir olgu olmaktan çok bir simge olarak daha zorluydu. Komünün gerçek tarihinin üzeri, gerek Fransa'da gerekse (Marx aracılığıyla) uluslararası sosyalist harekette yol açtığı son derece güçlü bir söylem (bugün de, özellikle Çin Halk Cumhuriyeti'nde yankısını sürdüren bir söylem) tarafından örtülüdür.¹⁰ Olağanüstü, kahramanca, çarpıcı ve trajikti; fakat en büyük başarısı olan işçilerin tek bir kentte kurdukları ayaklanma hükümeti kısa ömürlü oldu (iki aydan daha kısa) ve en ciddi gözlemcilerin kanaatine göre akibeti belliydi. 1917 Ekimi'nden sonra Lenin, müzaffer bir edayla şunları söyleyecekti: "Komün'den daha fazla dayandık." Ne var ki, tarihçilerin, geriye baktıklarında Komün'ü azımsama ayarına kapılmamaları gerekir. Burjuva düzenine ciddi bir tehdit yönelmiş olmasa bile, salt varlığıyla korkudan aklını başından almıştı. Yaşamının da ölümünün de üzerinden panik ve isteri hiç eksik olmadı; özellikle uluslararası basında komünizmi kurumlaştırmakla, zenginlerin mallarını kamulaştırmakla, karılarını paylaşınakla, terörle, toplu kıyımla, kaosla, anarşiyle, saygıdeğer sınıfları taciz eden kabuslarla suçlandı, ve tabii söylemeye bile gerek yok, bütün bunlar Enternasyonal'in bilinçli oyunlarıydı. Dahası, hükümetler, düzene ve uygarlığa yönelik bu uluslararası tehdite karşı harekete geçme gereği duydular. Polisin uluslararası

işbirliği ve firari Komüncülere siyasi mülteci statüsü tanımama eğilimi (ki o günlerde bu, bugün olduğundan çok daha büyük bir skandaldı) dışında, –kendini paniğe kaptırmayan biri olan Bismarck’ın desteklediği– Avusturya Şansolyesi, kapitalist bir karşı–Enternasyonal kurulmasını önerdi. Enternasyonal’in hızla gerilemesi, [Birlik anlaşmasının] imzalandığı dönemde bu hedefi acil olmaktan çıkarmış olsa da, 1873’te “bütün tahtları ve kurumları tehdit eden Avrupa radikalizmine karşı” yeni bir Kutsal İttifak olarak görülen Üç İmparatorun (Almanya, Avusturya, Rusya) Birliği’nin kurulmasında en büyük etken devrim korkusuydu.¹¹ Bu evhamın asıl nedeni, hükümetlerin genelde toplumsal devrimden değil, *proletarya* devriminden duydukları korkuydu. Bu anlamda Enternasyonal’i ve Komünü özünde bir proleter hareket olarak gören Marksistler, aslında hükümetlerle ve zamanın ‘saygıdeğer’ kamuoyuyla aynı çizgideydi.

Gerçekte de Komün *işçilerin* ayaklanmasıydı (Bu sözcük, fabrika işçilerinden çok, ‘halk’ ile ‘proletarya’ arasında bir yerlerde bulunan insanları betimlediği kadar, aynı zamanda bu dönemde her yerde varolan emek hareketinin eylemcilerine de uygun düşmekteydi).¹² Tutuklanan 36.000 Komüncü, Paris’in çalışan kesimlerinin bir kesitini sunmaktaydı: %8 beyaz yakalı işçi, %7 hizmetli, %10 küçük esnaf ve benzeri. Ama geri kalanı, ezici bir oranla –inşaat ve maden işkollarında çalışan– işçilerdi; onları –aynı zamanda orantısız bir ağırlıkla [Komün’ün] kadroları[nı] da sağlayan– daha geleneksel vasıflı zanaatkârlar –mobilya, lüks mallar, matbaa ve giyim kuşam– ve tabii her zaman radikal olan ayakkabıcılar izlemekteydi. Fakat, Komün’e *sosyalist* bir devrim denebilir mi? Her ne kadar Komünün sosyalizmi hâlâ 1848 öncesine ait, özünde üreticilerin kendi kendilerini yönettiği kooperatif ve korporatif birimlere ilişkin (şimdi aynı zamanda hükümetin radikal ve sistemli müdahalesini gerektiren) bir hayal olsa bile, bu sorunun yanıtı kesinlikle evettir. Komünün pratik kazanımları ılımlı olmanın çok ötesindeydi, ama onun kusuru bu değildi.

Çünkü Komün, kuşatılmış bir rejim, savaşın ve muhasara altındaki Paris’in çocuğu, [yabancı devletlere] teslimiyete karşı verilmiş bir karşılıktı. 1870’te Prusyalıların ilerlemesi, III. Napoleon imparatorluğunun boynunu vurdu. III. Napoleon’u deviren ılımlı cumhuriyetçiler, savaş gönülsüz bir biçimde sürdürdüler ve kitlelerin devrimci bir şekilde seferber edilmesinin (yeni bir Jakoben ve toplumsal cumhuriyetin) geriye kalan tek direniş olasılığı olduğunu düşünerek, daha sonra savaşmaktan vazgeçtiler. Kendi hükümeti ve burjuvazisi tarafından kuşatılmış ve yüzüstü bırakılmış Paris’te, asıl iktidar Milli Muhafızlar’ın ve *arrondissement*lerin (bölge) valilerinin, yani pratikte halkın ve çalışan sınıfın mahallelerinin

eline geçti. Devrimi tahrik eden silah bırakışmasından sonra Milli Muhafızları silahsızlandırma girişimi, Paris'in bağımsız bir yerel yönetim olarak örgütlenmesi ('Komün') biçimini aldı. Ama Komün derhal (o zaman Versailles'de bulunan) –müdahaleden kaçınan muzaffer Alman ordusu tarafından sarılmış– ulusal hükümet tarafından kuşatıldı. Komünün iki ayı, Versailles'in ezici güçlerine karşı neredeyse kesintisiz olarak sürdürülen bir savaş dönemi idi: 18 Mart'ta ilan edilmesinden sonraki on beş günde inisiyatifi kaybetti. 21 mayısta düşman Paris'e girdi ve son hafta şunu gösterdi ki Paris çalışanlarının yaşamları kadar ölümleri de kolay olmayacaktı. Versailles'in ölü ve yaralı olarak kaybı 1 100 kişiydi; Komün de yüz kadar rehineyi idam etmişti.

Bu kavgada Komüncülerin ne kadarının öldüğünü kim bilebilir? Binlercesi katledildi: Versailles, bu rakamın 17.000 olduğu itiraf etti, ama bu gerçeğin olsa olsa yarısıdır. 43.000'den fazla insan tutuklandı; 10.000'i mahkûm edildi ve bunların yaklaşık yarısı New Caledonia'da sürgüne, diğer yarısı da hapisanelere gönderildi. Bu, 'saygıdeğer insanlar'ın intikamıydı. O tarihten sonra Paris'in işçileriyle 'tuzu kurular'ı arasında oluk oluk kan aktı. Ve yine o tarihten sonra toplumsal devrimciler, şayet iktidarı ellerinde tutmayı beceremezlerse başlarına neler gelebileceğini öğrendiler.